

13. *International tax alert. Issue nine. Spring 2012* // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pkf.com/media/843012/pkf%20international%20tax%20alert%20issue%209%20-%20spring%202012.pdf>.

14. *Налоговые новости // Налог и налогообложение.* – 2011. – №10. – С. 29 - 38.

15. *Страны придумывают новые налоги, чтобы найти средства на борьбу с кризисом* // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://delo.ua/world/strany-pridumyvajut-novye-nalogi-chtoby-najti-sredstva-na-borbu-173222/>.

Стаття надійшла: 25.02.2014 р.

Рецензент: д.е.н., проф. Горелов Д.О.

УДК 339.564 (477)

F 190

ОЦІНКА СУЧАСНОГО СТАНУ ТА ПЕРСПЕКТИВ РОЗВИТКУ ЗОВНІШНЬОТОРГОВЕЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ПОГЛИБЛЕННЯ ІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

Бікулова Д.У., канд. екон. наук, доцент

Харківський національний автомобільно-дорожній університет

Бондаренко Н.В., канд. екон. наук, доцент

Головне управління статистики у Харківській області

Анотація. У статті показано, що питання удосконалення зовнішньоторговельної діяльності регіонів України є вкрай важливими і актуальними в умовах поглиблення інтеграційних процесів, насамперед, з ЄС, а також необхідності вирішення поставленої задачі реформування місцевого самоврядування, надання регіонам реальних фінансових важелів для забезпечення соціально-економічного розвитку, у тому числі за рахунок розширення та підвищення ефективності зовнішньоекономічної діяльності. Метою статті є оцінка сучасного стану та перспектив розвитку зовнішньоторговельної діяльності регіонів України, їх експортного потенціалу та розробка рекомендацій, спрямованих на подолання проблем розвитку експортного потенціалу в умовах поглиблення інтеграційних процесів.

Предмет дослідження – теоретико-прикладні аспекти оцінки стану зовнішньоторговельної діяльності регіонів України та перспектив розвитку їх експортного потенціалу.

Проведено аналіз регіональної структури експорту за показником відношення експорту до валової доданої вартості по кожному регіону, який дозволив визначити регіони, що мають найбільш потужний експортний потенціал, а також виявити такі регіони, експортний потенціал яких є досить слабким. Базуючись на методичних підходах, запропонованих в монографії колективу авторів за загальною редакцією А.А. Мазаракі, в статті проведено групування регіонів України за ступенем чутливості їх економічних систем до подальшої лібералізації зовнішньої торгівлі за двома критеріями: за критерієм споживання товарів населенням регіону та критерієм рівня конкуренції вітчизняної продукції з імпортною. Дано оцінку одержаних результатів. Вони можуть стати в пригоді при створенні зони вільної торгівлі з ЄС. Запропоновано рекомендації, спрямовані на удосконалення зовнішньоторговельної діяльності регіонів, підвищення ефективності використання їх експортного потенціалу, здійснення широкої товарної та географічної диверсифікації експорту, при цьому пріоритетом має стати розширення торгівлі з ЄС.

Ключові слова: *регіон, експорт, імпорт, зовнішньоторговельна діяльність, експортний потенціал, лібералізація зовнішньої торгівлі, інтеграція.*

Постановка проблеми. Посилення глобалізаційних процесів, що спостерігається на сучасному етапі у світі, потребує розробки нових підходів до формування та визначення напрямків розвитку експортного потенціалу як економіки України в цілому, так і кожного з її регіонів. Зростання обсягів експорту відіграє дуже важливу роль у розвитку економіки. Експорт є головним джерелом надходження валюти, необхідної для закупівлі за кордоном обладнання, споживчих товарів, для поповнення валютних резервів країни, оплати зовнішніх боргів, забезпечення фінансової стабілізації [1]. В ряді досліджень вітчизняних вчених [1,2,3] відмічається, що активне входження регіональних суб'єктів держав до міжнародного економічного співтовариства стає важливим чинником і характерною рисою сучасної глобалізації. Особливу актуальність проблеми удосконалення зовнішньоторговельної діяльності регіонів і формування їх потужного експортного потенціалу набувають у світлі поставленої вкрай важливої задачі децентралізації влади в Україні, делегування реальних фінансових важелів регіонам для забезпечення їх соціально-економічного розвитку, у тому числі за рахунок розширення та підвищення ефективності зовнішньоторговельної діяльності. Для регіонів нарощування експортного потенціалу, удосконалення його структури стають потужним джерелом зростання регіональної економіки, збалансованого соціально-економічного розвитку, особливо в період глибокої фінансово-економічної кризи, в якій опинилась вітчизняна економіка. Все сказане обумовлює актуальність теми дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема розвитку зовнішньої торгівлі, управління експортним потенціалом на різних рівнях господарювання: держави, регіону, галузі, підприємства присвячено роботи багатьох українських вчених: В.С. Будкіна, І.В. Бураковського, В.М. Гейця, О.П. Гребельника, Л.С. Кутідзе, А.А. Мазаракі, Ю.В. Макогона, Т.М. Мельника, Н.М. Пирець, І.І. Пузанова, Н.М. Тюріної, А.С. Філіпенка, В.В. Юхименка та ін. До найбільш відомих зарубіжних спеціалістів з даного напрямку досліджень можна віднести В. Балассу, Е.Грайпла, М. Портера, С. Смалвуда, Дж. Стігліца, С. Фішера та ін. Незважаючи на велику кількість наукових праць з цієї тематики доводиться констатувати, що чимало проблем залишаються нерозв'язаними.

Невирішені складові загальної проблеми. Недостатньо дослідженими залишаються питання оцінювання експортного потенціалу України у регіональному розрізі, аналізу чутливості економіки регіонів до подальшої лібералізації зовнішньої торгівлі при створенні зон вільної торгівлі з іншими країнами, насамперед, з ЄС, здатності протидіяти потенційним викликам, що можуть постати перед регіональними економіками при поглибленні інтеграційних процесів.

Формування цілей статті. Метою статті є оцінка сучасного стану та перспектив розвитку зовнішньоторговельної діяльності регіонів України, їх експортного потенціалу та розробка рекомендацій, спрямованих на подолання проблем розвитку експортного потенціалу в умовах поглиблення інтеграційних процесів.

Об'єкт дослідження – процес використання експортного потенціалу регіонів України.

Предмет дослідження – теоретико-прикладні аспекти оцінки стану зовнішньоторговельної діяльності регіонів України та перспектив розвитку їх експортного потенціалу.

Виклад основного матеріалу дослідження. В економічній літературі зміст поняття «експортний потенціал» розкрито не повною мірою. В Економічній енциклопедії експортний потенціал визначається як «потенційна спроможність і можливість країни експортувати наявні та нарощувати експорт нових виробів, ресурсів і послуг» [4,с.491]. Багато дослідників цілком вірно зв'язують поняття експортного потенціалу з поняттям конкурентоспроможності економіки [5,6,7]. Ці категорії тісно взаємопов'язані. На наш погляд, найбільш повне та обґрунтоване трактування змісту економічної категорії «експортний потенціал» надано у роботі [8]. Автор визначає експортний потенціал як «здатність національної економіки виробляти конкурентоспроможні товари та реалізовувати їх на міжнародних ринках за умов постійного зростання ефективності використання природних ресурсів, розвитку науково-технічного потенціалу при забезпеченні економічної безпеки країни в цілому» [8,с.3]. Експортний потенціал країни складається з експортних потенціалів її регіонів, які суттєво різняться між собою. Однією з характерних особливостей України є нерівномірність соціально-економічного розвитку регіонів. Регіони відрізняються за масштабом, рівнем соціально-економічного розвитку, структурою виробництва, обсягами та структурою зовнішньоекономічної діяльності. Тому у умовах поглиблення інтеграційних процесів при створенні зон вільної торгівлі з іншими країнами, насамперед з ЄС, економічні наслідки цих процесів для різних регіонів будуть різними в залежності від рівня конкурентоспроможності виробництв в економіці кожного регіону. Колективом науковців КНТЕУ під керівництвом проф. А.А. Мазаракі було розроблено методичку аналізу та оцінки експортного потенціалу в розрізі регіонів та товарних груп, яку вони успішно використали при аналізі та оцінці позитивних та негативних наслідків вступу України до СОТ [2]. Базуючись на методичних підходах, запропонованих в монографії цього колективу науковців [2], проведемо аналіз та оцінку сучасного стану та перспектив розвитку експортного потенціалу України в розрізі регіонів. В табл. 1 наведено вихідні дані для розрахунку показників, що характеризують зовнішньоторговельну діяльність регіонів України. Результати розрахунків показників наведено у табл. 2. Як свідчать дані, що наведено у табл. 2, найбільшу питому вагу у загальному обсязі експорту України у 2011 р. займали Дніпропетровська, Донецька, Запорізька та Луганська області. Ці області мають найбільш потужний експортний потенціал, про що свідчить вагоме значення показника відношення експорту до валової доданої вартості по економіці регіону (табл. 3). При цьому найбільший експортний потенціал мають Луганська та Донецька області (значення показника 1,0-1,1), які удвох забезпечують майже 35% загального експорту в Україні. Підприємства вказаних вище чотирьох областей мають потужну експортну базу, усталені ринки збуту за кордоном. Разом з тим, слід відмітити, що їх продукції поставляється головним чином у Росію, що в сучасній кризовій політичній ситуації значно ускладнює роботу промислових комплексів цих регіонів. Поряд з цим слід зазначити, що більшість областей України (17 областей, АР Крим, міста Київ та м. Севастополь) мають досить слабкий експортний потенціал. На протязі останніх 10 років таке положення практично не змінюється. Названі в табл. 3 регіони зі слабким експортним потенціалом навіть за умов відсутності бар'єрів для зовнішньої торгівлі не зможуть швидко наростити експортний потенціал.

Створення в перспективі зон вільної торгівлі насамперед з ЄС, а також з іншими країнами світу означає введення вільної від митних обмежень міжнародної торгівлі товарами, відкриття внутрішніх споживчих ринків для закордонних виробників, що може призвести до значного збільшення обсягів імпорту. Чим більшу частку імпорт посідає у витратах населення регіону, тим більше цей регіон залежить від імпортової продукції і, відповідно, економіка такого регіону є більш чутливою до подальшої лібералізації зовнішньої торгівлі. Вітчизняні товаровиробники можуть виявитися неконкурентоспроможними внаслідок зростання конкуренції з боку імпортової продукції.

Таблиця 1 – Вихідні дані для розрахунку характеристик експортного потенціалу регіонів України в 2011 р. (млн.грн.)*

Регіон	Валова додана вартість	Експорт	Імпорт	Обсяг пром. прод.	Витрати насел. на куп.тов. і посл.	Обсяг послуг реал. населенню	Витрати насел. на куп.тов.
Україна	1165450	544937,6	658189,1	1331887,6	1030635	69986,9	960648,1
Вінницька	26622	5272,161	3064,339	21004,3	30209	966,1	29242,9
Волинська	16177	5150,257	8442,469	10492,7	19576	647,6	18928,4
Дніпропетровська	120469	82569,83	53519,96	200555,8	76918	3763,3	73154,7
Донецька	138506	137023,6	36832,62	267491,6	96637	3661,8	92975,2
Житомирська	19994	4107,298	3665,893	14360,7	23407	675,6	22731,4
Закарпатська	16782	11135,52	15918,47	8866,4	20573	618,5	19954,5
Запорізька	42168	33075,1	18094,42	81503,3	42488	1831,4	40656,6
Івано-Франківська	23303	7505,479	8511,787	24187,7	25243	769,4	24473,6
Київська	51844	13514,64	33944,37	45512,5	37951	1453,1	36497,9
Кіровоградська	18453	3532,834	1807,848	12046,4	18293	654,6	17638,4
Луганська	48054	51829,24	13889,12	97785,2	41983	1295,3	40687,7
Львівська	47111	9576,258	25514,65	32392,2	51274	2926,7	48347,3
Миколаївська	25010	13181,6	8298,255	21994,6	23898	815,7	23082,3
Одеська	57175	12278,87	25061,29	27332,7	62595	3793,9	58801,1
Полтавська	43549	26741,66	9022,51	72720,6	28573	960,8	27612,2
Рівненська	17379	4326,407	3434,036	15201,4	21163	604,3	20558,7
Сумська	20957	8106,236	6486,423	23521,7	20603	787,8	19815,2
Тернопільська	15168	1923,379	2582,299	8111,7	18370	502,4	17867,6
Харківська	69396	14706,6	18144,62	63610,5	73286	3371,3	69914,7
Херсонська	17000	2702,61	1900,273	10977,6	20235	726,5	19508,5
Хмельницька	20792	3136,844	4419,628	15045,2	24505	658,5	23846,5
Черкаська	24093	8432,908	4054,712	28822,3	25296	905,0	24391
Чернівецька	11424	1088,374	1298,719	4067,2	16134	539,8	15594,2
Чернігівська	19328	3336,034	4481,775	15251,1	20513	634,6	19878,4
АР Крим	35472	5386,098	11680,5	20556,7	42601	3895,1	38705,9
м. Київ	210220	72200,0	181465,3	182900,4	138131	24638,2	113492,8
м. Севастополь	9004	988,779	810,305	5575,1	10180	562,6	9617,4
Довідково: середній офіційний курс гривні до долара США, встановлений Нацбанком України у 2011 р., становив 7,9676							

*Складено авторами за даними [9, с.16, 149,171-173, 470-472; 10, с.296]

Таблиця 2 – Показники, що характеризують обсяги зовнішньоторговельної діяльності регіонів України за 2011 р.

Регіон	Сальдо зовн. торг., млн. грн.	Коеф. покриття експ. / імп.	Експорт/ додана вартість	Частка в експорті України, %	Частка в імпорті України, %	Імпорт / обсяг пром. продукції	Імпорт / витрати населення на купівлю товарів
Україна	-113251,5	0,83	0,47	100,0	100,0	0,49	0,69
Вінницька	2207,822	1,72	0,20	0,97	0,61	0,15	0,10
Волинська	-3292,212	0,61	0,32	0,95	1,67	0,80	0,45
Дніпропетровська	29049,87	1,54	0,69	15,21	10,57	0,27	0,73
Донецька	100190,98	3,72	1,0	25,24	7,27	0,14	0,40
Житомирська	441,405	1,12	0,21	0,76	0,72	0,26	0,16
Закарпатська	-4782,95	0,70	0,66	2,05	3,14	1,80	0,80
Запорізька	14980,68	1,83	0,78	6,09	3,57	0,22	0,45
Івано-Франківська	-1006,308	0,88	0,32	1,38	1,68	0,35	0,35
Київська	-20429,73	0,40	0,26	2,49	6,70	0,75	0,93
Кіровоградська	1724,986	1,95	0,19	0,65	0,36	0,15	0,10
Луганська	37940,12	3,73	1,08	9,55	2,74	0,14	0,34
Львівська	-15938,392	0,38	0,20	1,76	5,04	0,79	0,53
Миколаївська	4883,345	1,58	0,53	2,43	1,64	0,38	0,36
Одеська	-12782,42	0,49	0,21	2,26	4,95	0,92	0,43
Полтавська	17719,15	2,96	0,61	4,92	1,78	0,12	0,33
Рівненська	892,371	1,26	0,25	0,80	0,68	0,23	0,17
Сумська	1619,813	1,25	0,39	1,50	1,28	0,28	0,33
Тернопільська	-658,92	0,74	0,13	0,35	0,51	0,32	0,14
Харківська	-3438,02	0,81	0,21	2,71	3,58	0,29	0,26
Херсонська	802,337	1,42	0,16	0,50	0,38	0,17	0,10
Хмельницька	-1282,784	0,71	0,15	0,58	0,87	0,29	0,19
Черкаська	4378,196	2,08	0,35	1,56	0,80	0,14	0,17
Чернівецька	-210,345	0,84	0,10	0,20	0,26	0,32	0,08
Чернігівська	-1145,741	0,74	0,17	0,61	0,89	0,29	0,22
АР Крим	-6294,402	0,46	0,15	1,00	2,31	0,57	0,30
м. Київ	-109265,3	0,40	0,34	13,30	35,84	0,99	1,60
м. Севастополь	178,474	1,22	0,11	0,18	0,16	0,15	0,08

*Розраховано авторами за даними табл. 1

Таблиця 3 – Групування регіонів України за показником відношення експорту до регіональної валової доданої вартості за 2011 р.

Значення показника в межах	Регіони (області)
0,10-0,39	Вінницька, Волинська, Житомирська, Івано-Франківська, Київська, Кіровоградська, Львівська, Одеська, Рівненська, Сумська, Тернопільська, Харківська, Херсонська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська, Чернівецька, АР Крим, м. Севастополь
0,4-0,69	Закарпатська, Миколаївська, Полтавська, Чернівецька
0,7-1,44	Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Луганська

У методиці, що розроблена проф. А.А. Мазаракі зі співавторами [2], пропонується для оцінювання потенційної небезпеки від зменшення імпорتنих бар'єрів для іноземної продукції користуватися двома критеріями. Перший критерій – це критерій споживання населенням товарів, який визначається співвідношенням обсягів імпортованої продукції із загальними обсягами витрат населення на купівлю товарів. У табл. 4 показано групування регіонів України за ступенем чутливості до лібералізації зовнішньої торгівлі за критерієм споживання товарів.

Таблиця 4 – Групування регіонів України за ступенем чутливості до лібералізації зовнішньої торгівлі за критерієм споживання товарів

Значення показника $K_{сп} = \text{Імпорт} / \text{витрати населення на купівлю товарів}$		
в межах 0,08-0,29	в межах 0,3-0,5	в межах 0,6-1,6
невразливі регіони	помірно вразливі регіони	вразливі регіони
Вінницька, Житомирська, Кіровоградська, Рівненська, Тернопільська, Харківська, Херсонська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська, Чернівецька, м. Севастополь	Волинська, Донецька, Запорізька, Івано-Франківська, Луганська, Миколаївська, Одеська, Полтавська, Сумська, АР Крим,	Дніпропетровська, Закарпатська, Київська, Львівська, м. Київ

Як свідчать наведені у таблиці дані, лідером щодо частки імпорту у витратах населення на купівлю товарів є м. Київ, де цей показник є найвищим і досягає 1,6. До вразливих регіонів за цим критерієм належать також Дніпропетровська, Закарпатська, Київська та Львівська області (показник 0,6-1,6).

Це означає, що за умови усунення Україною тарифних бар'єрів і значного зниження нетарифних бар'єрів для іноземних товарів при створенні зони вільної торгівлі, регіони, які і так вже споживали значні обсяги імпорتنих товарів скоріш за все ще можуть збільшити їх споживання. Це негативно відіб'ється на вітчизняних товаровиробниках. Однак абсолютна більшість регіонів (22 з 27, або 81,4 %) є відносно невразливими або помірно вразливими до лібералізації зовнішньої торгівлі за цим критерієм, що безумовно є позитивним фактом.

Другий критерій, представлений в табл. 5, характеризує рівень конкуренції між вітчизняною та імпортною продукцією. Він визначається показником, що обчислюється як частка від ділення обсягу імпорту на обсяг власного виробництва промислової продукції.

Таблиця 5 – Групування регіонів України за ступенем чутливості до лібералізації зовнішньої торгівлі за критерієм рівня конкуренції вітчизняної продукції з імпортною

Значення показника $K_{конк} = \text{Імпорт} / \text{обсяг виробництва промислової продукції}$		
в межах 0,12-0,38	в межах 0,39-0,49	в межах 0,5-1,8
невразливі регіони	помірно вразливі регіони	вразливі регіони
Вінницька, Дніпропетровська, Донецька, Житомирська, Запорізька, Івано-Франківська, Кіровоградська, Луганська, Миколаївська, Полтавська, Рівненська, Сумська, Тернопільська, Харківська, Херсонська, Хмельницька, Черкаська, Чернівецька, Чернігівська, м. Севастополь	Миколаївська	Волинська, Закарпатська, Київська, Львівська, Одеська, АР Крим, м. Київ

За цим критерієм до вразливих з точки зору лібералізації зовнішньої торгівлі належать 7 регіонів: Волинська, Закарпатська, Київська, Львівська, Одеська області, АР Крим та м. Київ. В цих регіонах існує суттєва конкуренція з боку імпоротної продукції і відкриття зовнішніх ринків може мати негативні наслідки

для вітчизняних товаровиробників. Дані, що представлені в табл. 4-5, свідчать про те, що економіки більшості регіонів України є відносно невразливими для відкриття зовнішніх ринків. Як цілком слушно підкреслюється в роботі [2], низька чутливість економіки ряду регіонів не означає, що регіони можуть ігнорувати потенційні загрози, а лише свідчить про існування достатньо тривалого адаптаційного періоду, протягом якого необхідно здійснити структурні та інституціональні зміни. Для вразливих регіонів подальша лібералізація зовнішньої торгівлі може бути дуже непростою і болісною для регіональних економік процесом. Складною і дуже важливою задачею є запровадження правових норм та технічних стандартів ЄС, гармонізація різноманітних норм і технічних регламентів з ЄС. Витрати, пов'язані із запровадженням дотримання стандартів будуть значними, оскільки стандарти ЄС є переважно жорсткішими, ніж вітчизняні. Як свідчить досвід Польщі, вищі стандарти можуть навіть витіснити певні підприємства з конкретних сегментів ринку [12].

Висновок. Проведений аналіз свідчить про те, що на шляху формування конкурентоспроможних експортних потенціалів регіонів стоїть ряд серйозних структурних проблем, вирішення яких вимагає комплексного підходу, насамперед на державному рівні, а також на рівні регіональних економічних систем. Багато регіонів на протязі останніх років мають від'ємне сальдо зовнішньоторговельного балансу, недосконалу товарну та географічну структуру експорту, низьку конкурентоспроможність вітчизняної продукції, і тому не можуть гідно протистояти жорсткій конкуренції, що існує на міжнародних ринках. Необхідно в кожному регіоні розробити і запровадити організаційно-економічні механізми ефективного управління територіально-географічною структурою експортних зв'язків регіонів. На наш погляд, регіонам варто зосередити зусилля на розвитку багатовекторного курсу зовнішньоторговельної діяльності, при цьому пріоритетом має бути курс на європейську інтеграцію.

Регіони мають формувати такий експортний потенціал, який найбільшою мірою дозволяв би їм використовувати наявні та створювати нові конкурентні переваги і забезпечувати сталий і гармонічний розвиток соціально-економічних систем регіонів.

Перелік посилань.

1. **Кутідзе Л.С.** Експортний потенціал регіону: сутність, діагностика, механізми реалізації: монографія / Л.С. Кутідзе. – Запоріжжя, 2011. – 320 с.
2. **Управління експортним потенціалом України: монографія** / [А.А. Мазаракі, В.В. Юхименко, О.П. Гребельник та ін.] за заг. ред. А.А. Мазаракі. – К.: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2007. – 210 с.
3. **Мазаракі А.А.** Регуляторна політика у сфері зовнішньої торгівлі: монографія / А.А. Мазаракі, Т.М. Мельник. – К.: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2010. – 470 с.
4. **Економічна енциклопедія у трьох томах.** – К.: Видавничий центр «Академія», 2000. Т. 1. – 864 с.
5. **Пирець Н.М.** Фактори розвитку експортного потенціалу України / Н.М. Пирець // Проблеми розвитку зовнішньоекономічних зв'язків та залучення іноземних інвестицій: регіон. аспект. – Донецьк: ДонНУ, 2004. – С. 166-170.
6. **Голиков А.П.** Международные экономические термины: словарь-справочник / А.П. Голиков, П.А. Черномаз. – Харьков: ХНУ им. В.Н. Каразина, 2007. – 332с.
7. **Тюріна Н.М.** Формування та використання експортного потенціалу машинобудівних підприємств: монографія / Н.М. Тюріна, Є.О. Шелест. – Хмельницький: ХНУ, 2013. – 243 с.
8. **Пирець Н.М.** Експортний потенціал України в контексті розвитку світового господарства: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук: спец. 08.05.01 «Світове господарство і міжнародні економічні відносини» / Н.М. Пирець. – Донецьк, 2005. – 20 с.
9. **Статистичний збірник «Регіони України 2013»** Ч. 1, 2 [Електронний ресурс] / Державна служба статистики України. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>
10. **Статистичний щорічник України за 2011 рік** / Державна служба статистики України; за ред. Осауленко О.Г. – К.: ТОВ «Август Трейд», 2012. – 558 с.
11. **Статистичний щорічник України за 2012 рік** [Електронний ресурс] / Державна служба статистики України. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>
12. **Мовчан В.М.** Багатовекторність зовнішньоекономічної політики як стратегічний вибір України / В.М. Мовчан, К.І. Куценко // Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право. – 2010. – № 3. – С. 10-15.

Стаття надійшла: 25.01.2014 р.
Рецензент: д.е.н., проф. Бабич Д.В.